

Manevi Eğitim Açısından Hacı Bayrâm-ı Velî'nin Şiirlerinde Varoluşçu Temalar

İsa Ceylan

Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Psikolojisi Anabilim Dalı
Ankara University, Divinity Faculty, Department of Psychology of Religion
Ankara, Turkey
ceylanisa@gmail.com
orcid.org/0000-0002-6163-5689

Existential Themes in Hacı Bayrâm-ı Velî's Poems in Terms of Spiritual Education

Abstract: Hacı Bayrâm-ı Velî (Hâjji Bayrâm Walî) in his time did not remain indifferent to the problems of the society, and in solving the problems he highlighted the purpose of human existence and the search for meaning. Although the concepts in poems he wrote shed light on the needs of his time, it can be said that today's people continue to be up-to-date in terms of responding to the universal needs and existential quests common to his self. The language and approach used in his poems are designed to address the subjective experiences and meaning processes of each individual. Similarly, he devoted importance to spiritual education and sought the solution of individual and social problems in this way. It can be said that Hacı Bayrâm-ı Velî, in particular, has handled the meaning attributed to the existence of the human being from the perspective of monotheism (tawhid). In this study, which aims to examine existential themes related to spiritual education (irshad) in Hacı Bayrâm-ı Velî's poems, the main existentialist themes that come to the fore are as follows: The emergence of inner life, awareness of the purpose of existence, spiritual needs, spiritual change and transformation, the idea of unity and harmony with the Creator.

Summary: Hacı Bayrâm-ı Velî, who attaches great importance to the moral upbringing of human beings, is sensitive to the social problems of his time, highlighted the purpose of existence and the search for meaning in the solution of the problems in life and conveyed his thoughts through poems. In his poems, his personality as a teacher and şüfi become prominent. He has dealt with

Geliş/Received: 11 Temmuz/July 2019

Kabul/Accepted: 16 Eylül/September 2019

Yayın/Published: 20 Eylül/September 2019

Atıf/Cite as: İsa Ceylan, "Manevi Eğitim Açısından Hacı Bayrâm-ı Velî'nin Şiirlerinde Varoluşçu Temalar [Existential Themes in Hacı Bayrâm-ı Velî's Poems in Terms of Spiritual Education]", *Eskişeni* 39 (September 2019): 391-418. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3456871>

Copyright © Anadolu İlahiyat Akademisi/Anatolian Theological Academy, Turkey

the purpose of creation and coming to the world, his spiritual responsibility, his search for meaning about himself and the existence of the external world and his relationship with other beings in a spiritual and şūfî context. As for the language and approach used in his poems, it can be said that each individual is designed to enable him/her to experience subjective experiences and meaning processes. Hacı Bayrâm-ı Velî gave importance to spiritual education in his poems and applied to the spiritual education (irshad) for the solution of individual and social problems.

In poems which can also be expressed as verse, unlike prose, the mentioned context is hidden. In addition to the mission of carrying social and individual messages, poems seem to process concepts such as hope, love, and longing in the affective field, but the functions of poems to educate the society are an undeniable reality. In this study, it is aimed to examine the existential themes that come to the forefront in spiritual education in the poems of Hacı Bayrâm-ı Velî. There are four poems known to belong to Hacı Bayrâm-ı Velî: *İlâhî*, *İlâhî Dhikr*, *İlâhî Taḫsîm*, *İlâhî Şawt*. While analysing these poems, the content analysis method was used.

Existential/spiritual education aims to make each individual aware of the consistency of his/her self. It seems difficult to make a structured or accepted general definition of spiritual education. However, fundamentally, spiritual education has been addressed in four dimensions: (1) education based on religious principles, (2) education of personality, (3) education within spiritual activities and (4) education within spiritual tendencies. This classification aims to discover and focus on innate tendencies of the heart, soul and secrets in relation to the “transpersonal” approach which includes values and transcendent dimension as well as the existential approach and thus selects an authentic life based on its unique development.

Existentialism discussed in this study is a theistic existential approach. On the other hand, existential themes are the forms of the relationship that human establishes with the transpersonal dimension. This relationship manifests itself in a journey, and various elements (themes) accompany this journey. The most fundamental focus of existentialism is a journey to the discovering of the meaning that centralizes the self. Spiritual education has a similar purpose. Any element that adds meaning and value to an individual’s journey of existence and is associated with this meaning can be called spirituality.

Especially in people who are worried about what the future will bring to the individual, some spiritual needs will begin to emerge in order to manage the uncertainties. A human being who understands how impotent and poor his “essence” is, who has difficulty in meeting his needs and hard-pressed in managing his dealings, if acts independently of the Creator, he will be left alone with boredom, alienation to himself, struggling with the senselessness of life and

confronting a sense of nothingness. In other words, it is not possible for the people whose needs are infinite to find the essence by trying to come into being and to have real freedom. In this case, the essence will inevitably precede existence. The person who manages and meet his/her essential spiritual needs, such as inclusion, protection and habituation, with real love, will find the real existence and get the real wealth. In other words, the person who escapes from the imprisonment of self by connecting with the Creator with love and reducing his needs and dependencies will find and reach the real existence.

Hacı Bayrâm-ı Velî, especially when life starts to be difficult, emphasized that the need to focus on the real meaning of the events, to never lose the positive point of view, to develop insight skills, and to try to cope with the events. However, he stated that this would be possible only with the feeling of trust and love nurtured by the One and only Creator. In addition, he also stated that the strong adherence established with the Creator will nurture the spiritual and psychological well-being of the person positively. He expressed these convictions with expressions such as “to feast”. He has written in his poems that the Creator creates a second self by blowing the soul out of Himself to mediate recognition of Himself and that man can better know his Lord through this self.

To see the whole world as the blessing and trust of Allāh and to behave according to it requires to act with the idea of unity and to harmonize with the Creator. The more a person demonstrates his spiritual and inner qualities in his existence or life, the more easily he knows the Creator. A person with a high level of existence, that is, aware of his own self, willing to direct it, and in action, can harmonise with his environment and the Creator. Because he can realise his inner world, his self, his emotions and thoughts and he is willing to take responsibility for his own behaviours.

Although the words and works of the thinkers of the last century seem to be the basis of Existentialism, the themes of Hacı Bayrâm-ı Velî's poems are similar to those of the existentialist approach. Even if Hacı Bayrâm-ı Velî wrote his poems long before the existentialist movements, it is seen that he frequently referred to themes such as “essence, nothingness, change and habituation” that could be handled within the framework of Existentialism. Through his poems, he presented the principles which could be called the cores of existentialism about six centuries ago as a theistic existentialist. In fact, it can be argued that his poems are completely existential.

As a result, based on the poems of Hacı Bayrâm-ı Velî, it can be said that the main existential themes in terms of spiritual education are *the emergence of inner life, awareness of the purpose of existence, spiritual needs, spiritual change and transformation, the idea of unity and harmony with the Creator.*

Keywords: Psychology of Religion, Religious Education, Hacı Bayrâm-ı Velî, Spiritual education, Existential themes, Self, Mindfulness.

Manevi Eğitim Açısından Hacı Bayrâm-ı Velî'nin Şiirlerinde Varoluşçu Temalar

Öz: İnsanın ahlaki açıdan terbiyesi ve kendini bilmesi, Hacı Bayrâm-ı Velî'nin çok önem verdiği bir husustur. Yaşadığı dönemin toplumsal problemlerine karşı duyarlı olan, problemlerin çözümünde varoluş amacını ve anlama ilişkin arayışı ön plana çıkaran Hacı Bayrâm-ı Velî de düşüncelerini şiirler yoluyla aktarmıştır. Şiirlerinde sıklıkla ön plana çıkan kavramlar, kendi döneminin ihtiyaçlarına ışık tutsa da günümüz insanının benliğinde ortak olan evrensel ihtiyaçlara ve varoluşsal arayışlara da cevap olması açısından güncelliğini devam ettirdiği söylenebilir. Şiirlerinde kullanılan dil ve yaklaşım için her bireyin öznel deneyimlerini ve anlamlandırma süreçlerini yaşamasına olanak sağlayacak şekilde tasarlandığı söylenebilir. Hacı Bayrâm-ı Velî şiirler yoluyla manevî eğitimi önemsemiş, bireysel ve toplumsal problemlerin çözümü için manevî eğitim (irşad) yoluna başvurmuştur. Hacı Bayrâm-ı Velî'nin özellikle Yaratan'ın, insanın varoluşuna yüklediği anlamı tevhid (birlik) bakış açısıyla işlediği görülmektedir. Hacı Bayrâm-ı Velî'nin şiirlerindeki manevî eğitime ilişkin varoluşsal temaların incelenmesini amaç edinen bu çalışmada ön plana çıkan varoluşçu ana temalar şu şekilde sayılabilir: İçsel yaşamın ortaya çıkışı, varoluş amacının farkına varma, manevî ihtiyaçlar, manevî değişim ve dönüşüm, birlik düşüncesi ve Yaratanla uyumlaşma.

Özet: İnsanın ahlaki açıdan terbiyesi ve kendini bilmesi, Hacı Bayrâm-ı Velî'nin çok önem verdiği bir husustur. Yaşadığı dönemin toplumsal problemlerine karşı duyarlı olan, problemlerin çözümünde varoluş amacını ve anlama ilişkin arayışı ön plana çıkaran Hacı Bayrâm-ı Velî düşüncelerini şiirler yoluyla aktarmıştır. Şiirlerinde, kendisinin öğretmen ve mutasavvıf kişiliği ön plana çıkmaktadır. İnsanın yaratılış ve dünyaya geliş amacını, sorumluluğunu, kendisinin ve dışardaki âlemin varlığına ilişkin anlam arayışını, diğer varlıklarla olan münasebetini manevî ve tasavvufî bir çerçevede ele alıp işlemiştir. Şiirlerinde kullanılan dil ve yaklaşım için her bireyin öznel deneyimlerini ve anlamlandırma süreçlerini yaşamasına olanak sağlayacak şekilde tasarlandığı söylenebilir. Hacı Bayrâm-ı Velî şiirlerinde manevî eğitimi önemsemiş, bireysel ve toplumsal problemlerin çözümü için manevî eğitim (irşad) yoluna başvurmuştur.

Nazım olarak da ifade edilebilen şiirlerde, nesirden farklı olarak, anılan bağlam gizli olarak yer almaktadır. Şiirlerin toplumsal ve bireysel mesaj iletme misyonundan ziyade duyuşsal alanla ilgili ümit, sevgi, hasret gibi kavramları işlediği görünse de toplumu eğitime fonksiyonları da yadsınamaz bir gerçekliktir. Bu çalışmada Hacı Bayrâm-ı Velî'nin şiirlerinde manevî eğitim açısından ön plana çıkan varoluşçu temaların incelenmesi amaç edinilmiştir. Hacı Bayrâm-ı Velî'nin yazmış olduğu bilinen dört adet dört şiiri bulunmaktadır: İlahi, İlahi Zikir, İlahi Taksim, İlahi Savt. Bu şiirler incelenirken içerik analizi yöntemi kullanılmıştır.

Varoluşsal/manevî eğitim, her bireyin kendi benlik kıvamının farkına varmasını amaç edinir. "Manevî eğitim" in yapılandırılmış veya kabul görmüş

genel geçer bir tanımını yapmak zor görünmektedir. Bununla beraber temelde manevi eğitim dört boyutta ele alınmıştır: (1) dini ilkeler temelli eğitim, (2) kişiliğin eğitimi, (3) manevi aktiviteler içerisinde eğitim ve (4) manevi eğilimler içerisinde eğitim. Bu sınıflandırma, “Varoluşçuluk” yaklaşımının yanı sıra değerleri ve aşkın boyutu içine alan “Benötesi” yaklaşım ile ilişkili bir biçimde insanın kalp, ruh ve sırlarına ilişkin fıtrî eğilimlerini keşfedip bu eğilimlere odaklanmasını, böylelikle özgün gelişimini esas alan otantik bir yaşamı seçmesini amaçlamaktadır.

Bu çalışmada ele alınan Varoluşçuluk, tanrıbilir bir varoluşçu yaklaşımdır. Bu ilişki, bir yolculuk içerisinde kendini gösterir ve çeşitli unsurlar (temalar) bu yolculuğa eşlik eder. Varoluşçuluğun en temelde odaklandığı nokta, benliği merkeze alan anlamın keşfine yapılan serüvendir. Manevi eğitimin de benzer bir amacı vardır. Bireyin varoluş yolculuğuna anlam ve değer katan ve bu mana ile ilişkili olan her türlü unsur maneviyat olarak isimlendirilebilir.

Özellikle geleceğin bireye getireceklerine ilişkin kaygı duyan insan, belirsizlikleri yönetebilmek adına birtakım manevi ihtiyaçlarını hissetmeye başlayacaktır. “Öz”ünün ne kadar aciz ve fakir olduğunu anlayan, ihtiyaçlarını gidermekte zorlanan ve bağılıklarını yönetmekte güçlük çeken insan Yaratana’dan bağımsız olarak hareket ederse can sıkıntısı, özüne yabancılaşma, hayatın saçmalıklarıyla mücadele etme, hiçlik duygusuyla yüzleşmek durumlarıyla baş başa kalacaktır. Yani ihtiyaçları başından aşkın olan insan, var olmaya çalışarak özü bulması ve gerçek özgürlüğe kavuşması mümkün gözükmemektedir. Dolayısıyla bu durumda ister istemez “öz varoluştan önce” gelecektir. Kapsanma, korunma ve ünsiyet gibi özündeki manevi ihtiyaçlarını gerçek sevgilinin (Yâr) uhdesine bırakıp O’nun ile gideren ve yöneten insan gerçek varlığı bulacak ve gerçek zenginliğe kavuşacaktır. Yani Yaratana aşk ile bağlanarak ihtiyaçlarını ve bağımlılıklarını azaltarak benlik hapsinden kurtulan kişi gerçek varlığı bulacaktır.

Hacı Bayrâm-ı Velî özellikle hayatın zor gelmeye başladığı zamanlarda olayların gerçek anlamlarına odaklanılması, pozitif bakış açısının hiçbir zaman kaybedilmemesi, iç görü becerisinin geliştirilmesi, olaylarla başa çıkmaya gayret edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Fakat bunun ancak bir ve tek olan Yaratana’ya beslenen güven ve sevgi hissiyle olabileceğini belirtmiştir. Ayrıca Yaratana ile kurulan güçlü bağılılığın, kişinin manevi ve psikolojik iyi oluş düzeyini olumlu yönde besleyeceğini “bayram etmek” gibi ifadelerle dile getirmiştir. Yaratana, insana ruhundan üfleterek kendisinin tanınmasına aracılık edecek ikinci bir benlik yarattığını ve insanın bu benlik aracılığıyla Rabbini daha iyi tanıyabileceğini şiirlerinde işlemiştir.

Tüm âlemi, Allah’ın nimeti ve emaneti olarak görmek ve ona göre davranış göstermek birlik (tevhid) düşüncesiyle hareket etmeyi Yaratana’ya uyumlaşmayı gerektirir. İnsan, ruhsal ve manevi özelliklerini varoluşunda veya hayatında ne kadar çok gösterirse, Yaratana’ya o kadar kolay bilme fırsatını elde eder. Varoluş düzeyi yüksek, yani benliğinin farkına varmış, onu yönetmeye istekli ve eylem

içerisinde olan kişi çevresiyle ve Yaratanla uyumlaşabilir. Çünkü iç âlemini, benliğini, duygularını, düşüncelerini fark edebilir ve kendi davranışlarının sorumluluğunu almaya istekli olur.

Varoluşçuluk denilince doğal olarak son yüzyıldaki düşünürlerin söz ve eserlerine bakılsa da Hacı Bayrâm-ı Velî'nin şiirlerinde işlenen temalar varoluşçu yaklaşımın temalarıyla benzerlik göstermektedir. Hacı Bayrâm-ı Velî her ne kadar varoluşçu akımlardan çok önce şiirlerini yazmış olsa da şiirlerinde Varoluşçuluk çerçevesinde ele alınabilecek “öz, özünü bilmek, hiçlik, değişim, ünsiyet” gibi temalara sıklıkla başvurmuş olduğu görülmektedir. Kendisi şiirleri yoluyla, yaklaşık altı asır önceden Varoluşçuluğun nüveleri denilebilecek esasları tanımlayan bir varoluşçu sıfatıyla insanlığa sunmuştur. Hatta şiirlerinin tamamıyla varoluşçu şiir tarzına sahip olduğunu savunulabilir.

Sonuç olarak Hacı Bayrâm-ı Velî'nin şiirlerinden hareketle manevi eğitim açısından varoluşsal ana temaların *içsel yaşamın ortaya çıkışı, varoluş amacının farkına varma, manevi ihtiyaçlar, manevi değişim ve dönüşüm, birlik düşüncesi* ve *Yaratanla uyumlaşma* olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, Din Eğitimi, Hacı Bayrâm-ı Velî, Manevi Eğitim, Varoluşçu Temalar, Benlik, Farkındalık.

GİRİŞ

Manevi değerlerle yaşamını şekillendiren ve tarihe iz bırakan şahsiyetlerin kimlik inşalarını ve toplumsal çalışmalarını incelemek, özellikle varoluşsal kaygılar yaşayan modern dönem insanının yüzleştiği sorunlara çözüm olma yolunda atılacak bir adımdır. Manevi değerlerden uzaklaşıldığı ve dünyevileşmenin ciddi şekilde arttığı günümüzde manevi açıdan dönüştürücü etki sahibi kişiliklerin incelenmesi, düşünce dünyalarının iyi analiz edilmesi gerektiği düşünülmektedir.¹

Toplumlara yön vermeyi ve insanlığı eğitim yoluyla geliştirmeyi amaç edinen şahsiyetlerin düşünceleri genelde sözlü veya yazılı edebiyat üzerinden günümüze aktarılmıştır. Kişiliğin gelişimini ve istendik davranış gelişimini merkeze alan eğitim, edebî varoluşun birçok boyutunu destekler. Bunlara örnek olarak; “şiir ve mensur eserler ile sanat, bilim ve doğanın şiirsel okuması ve tüm insan etkileşimlerine genel olarak hayali bir yaklaşım” verilebilir. Bu yüzden benliğe yönelik söz söyleyenler, bu konudaki tüm zorluklara rağmen şimdilik en iyi model olarak başta şiir olmak üzere genellikle edebi eserlerle açıkça söyleyemediklerini ifade etmeye çalışmışlardır.²

Yazıldıkları dönemde yaşanan kültürel, psikolojik, sosyal ve ekonomik olay ve olgulardan etkilenen edebi eserler, belirli bir bağlam içerisinde toplumun

¹ İbrahim Işıtan, “Hacı Bayrâm-ı Velî'nin Mânevî Kişiliği ve Psiko-Sosyal Etkisi”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 5/3 (Eylül 2016): 47.

² Thomas Moore, “Educating for the Soul”, *Holistic learning and spirituality in education*, 2005, 11.

manevi, sosyal ve siyasi yaşantısıyla ilgili ipuçları verir. Nazım olarak da ifade edilebilen şiirlerde, nesirden farklı olarak, anılan bağlam gizli olarak yer almaktadır. Şiirlerin toplumsal ve bireysel mesaj iletme misyonundan ziyade duyuşsal alanla ilgili ümit, sevgi, hasret gibi kavramları işlediği görünse de toplumu eğitime fonksiyonları da yadsınamaz bir gerçekliktir.³ Tematik yapılarla hazırlanan şiirlerin yazıldığı dönem için geçerliliği bilinse de sonraki dönemler için de şairin şiirinde işlediği temayı nasıl ve hangi amaçla seçtiği ve seçtiği temayı nasıl işlediği, şiirin günümüzde anlaşılması açısından önemlidir. Şiir tahmin ile ilgili değildir; aksine, öznel deneyime başka yollardan erişmenin zor olduğu ve aynı anda farklı, çoğu zaman çelişkili, anlatı ve imge sunumu yapabilmeyi ve derinlemesine bir şekilde anlaşılmasını sağlar.⁴

Hayatını, bireylerin ve toplumun manevi eğitimine adanmış Hacı Bayrâm-ı Velî bu çerçevede önemli Anadolu şairleri arasında yerini almaktadır. Bu çalışmada Hacı Bayrâm-ı Velî'nin şiirlerinde manevi eğitim açısından ön plana çıkan varoluşçu temaların incelenmesi amaç edinilmiştir. Nitel bir araştırma olan bu çalışmada araştırmacının rolü problemin farkına varıp tanımlama ve çözme uğraşısıdır.⁵ Bu inceleme yapılırken içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. İçerik analizi sözlü veya yazılı materyallerin belirli bir yaklaşım veya sistem açısından analizini ifade etmek için kullanılır.⁶ Sosyal bilimlerde arşivlerden, kitle iletişim araçlarından ve dokümanlardan edinilen işlenmemiş verilerin incelenmesi ve bir analize ulaşmasında bir yaklaşım sunar.⁷

1. HACI BAYRÂM-I VELÎ

Hacı Bayrâm-ı Velî, XV. yüzyıl Anadolu coğrafyasının özellikle de Ankara'nın manevi olarak şekillenmesinde önemli rol oynamıştır.⁸ 1352 yılında Ankara'nın Solfasol mahallesinde doğan Hacı Bayrâm-ı Velî'nin asıl adı Numan'dır.⁹ Öğretmenlik serüveni Melike Hatun isimli iyiliksever birinin inşa ettirdiği Kara Medrese ismiyle ünlü Ankara'daki bir okulla başlayıp Çelebi Sultan Mehmet Medresesi ismiyle anılan Bursa'daki bir okulla devam etmiştir.¹⁰ Burada 1392 tarihine kadar bir müddet öğretmenlik yaptıktan sonra¹¹ Ankara'ya dönerek maneviyat

³ Selman Yılmaz, "Erken Dönem Cumhuriyet Tecrübelerinin Farklı İdeolojik Kesimlerce Nasıl Hissedildiğini Şiirler Üzerinden Anlamak: Bir Nazım Hikmet ve Necip Fazıl Karşılaştırması", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 6/2 (2017): 1089.

⁴ Johanna Shapiro, "Can Poetry Be Data? Potential Relationships Between Poetry and Research", *Families, Systems and Health* 22/2 (2004): 173.

⁵ Ali Baltacı, "Nitel Veri Analizinde Miles-Huberman Modeli", *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3/1 (2017): 1.

⁶ Ali Balci, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntem, Teknik ve İlkeler* (Pegem Yayıncılık, 2000).

⁷ Süleyman Demirci - Mutlu Köseli, "İkincil Veri ve İçerik Analizi", *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*, 2009, 332.

⁸ Abdurrezzak Tek, *Ankara'nın Gönül Sultanı Hacı Bayram-ı Veli* (Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015), 63.

⁹ Yusuf Ekinci, *Hacı Bayrâm-ı Velî* (Akçağ Yayınları, 2013), 15.

¹⁰ Ethem Cebecioğlu, *Hacı Bayram Veli ve Tasavvuf Felsefesi*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 1989.

¹¹ Mehmet Tahir Bursalı, *Hacı Bayram*, İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1925; Mehmet Ali Ayni, *Hacı Bayram Veli* (İstanbul: Evkaf-ı İslamiye Matbaası), 1924.

odaklı bir eğitim yaklaşımı olan irşad modelini tercih etmiş; bunun için tasavvuf yolunu seçmiştir.¹² 1430 yılında vefat eden Hacı Bayrâm-ı Velî'nin ölümünün ardından geçen altı asırda, Hacı Bayrâm-ı Velî'ye ilişkin yüzlerce usul, inanç, söylem ve kültürel esaslar meydana gelmiştir. Kendisinden sonra kurulan *Abilik* örgütü ulaşmayı amaçladığı manevi kalkınma için güçlü bir örgütlenme sistemi ve bir eğitim modeli niteliğindedir.¹³

Hacı Bayrâm-ı Velî, Anadolu'nun kendine has dindarlığının ve maneviyatının oluşmasında önde gelen bilgelere aittir. Osmanlı'nın, ekonomik, kültürel ve siyasi açıdan toparlanmasının ardından başlayan imparatorluk yolculuğunda Hacı Bayrâm-ı Velî'nin önemli bir manevi kuvvet olduğu söylenebilir.¹⁴ Kulluğu, insanî şahsiyeti, İslâm'a olan hizmeti ve maneviyat dünyasına katkılarıyla günümüz insanın duygu, düşünce ve eylem alanına doğrudan veya dolaylı olarak etki etmektedir.

2. TASAVVUF YOLCULUĞU

Tasavvufun amacı bireyi manevî açıdan eğitmek ve bireye ahlakın değerlerini kazandırmaktır. Bu amaçla tasavvuf, insanların manevî açıdan eğitimini gaye edinen bir disiplin olma hüviyeti kazanmıştır. Eğitim sürecindeki bir kişiye kâmil bir insan olması yolunda perspektif vermektedir.¹⁵

İnsanın ahlaki açıdan terbiyesi ve kendini bilmesi¹⁶, Hacı Bayrâm-ı Velî için çok önemli bir husustur. Şiirlerinde, kendisinin öğretmen ve mutasavvıf kişiliği ön plana çıkmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de yaratılanların birçoğundan üstün kılındığı ifade edilen (el-İsrâ 17/70) insanın yaratılış ve dünyaya geliş amacını, sorumluluğunu, kendisinin ve dışardaki âlemin varlığına ilişkin anlam arayışını, diğer varlıklarla olan münasebetini manevi ve tasavvufî bir çerçevede ele alıp işlemiştir.¹⁷

Anadolu'da dinî, manevi ve toplumsal bozuklukların arttığı zor bir dönemde¹⁸, tasavvuf aracılığıyla toplumsal ve manevi bozulmayı durdurma ve manevi değerlerin hâkim olduğu bir toplum yapısını oluşturma hedefini güden Hacı Bayrâm-ı Velî, halk ile daha fazla içi içe olmak için formel eğitim vermeyi bı-

¹² Seyfettin Erşahin, "Bayramilerin Devrin Devletleri ile İlişkileri", *III. Uluslararası Hacı Bayram-ı Veli Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (Ankara, 02-04 Mayıs 2018), ed. Ethem Cebecioglu, Vahit Göktaş, Harun Alkan (Ankara: Kalem Neşriyat, 2018), 54.

¹³ Hayrettin İvgin - Feriha Akpınarlı (ed.), "Hacı Bayram-ı Veli Etrafında Oluşan Kültürel ve Sosyal Değerler", *Ankara'nın Kültürel Değerleri 1*. 141-165 (Ankara: İmak Ofset Basım Yayın, 2017), 7.

¹⁴ Seyfettin Erşahin, "Hacı Bayram-ı Velî'nin Yaşadığı Dönem", *Uluslararası Hacı Bayram Veli Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (Ankara, 25-26 Mayıs 2016), ed. Ahmet Cahid Haksever (Ankara: Anıl Matbaacılık, 2016), 39.

¹⁵ Öncel Demirdaş, "Tasavvuf Tarihinde Halvet ve Halvetin Manevi Eğitimdeki Rolü", *EKEV Akademik Dergisi*, 53 (2012): 132.

¹⁶ İbrahim Demirci - Ali Haydar Şar, "Kendini Bilme ve Psikolojik İyi Oluş Arasındaki İlişkinin İncelenmesi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 6/5 (2017): 2711.

¹⁷ Rifat Okudan, "Hacı Bayram Veli'nin Şiirinde Şehir Metaforu", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 16 (2012): 267.

¹⁸ Ekinci, *Hacı Bayrâm-ı Velî*, 29.

rakmıştır.¹⁹ Manevi eğitim yolunu seçmesinin sebepleri arasında özgün kişilik yapısının etkisi ve tasavvufa yoğun muhabbet beslemesinin yanında, içinde bulunduğu zaman diliminin manevi, toplumsal ve siyasi bozulmalarının etkili olduğu da ifade edilmektedir.²⁰ Barışçıl bir yapıya sahip olduğu için sorunları görmezden gelmemiş; manevi eğitim süreci olarak tasavvufi olgunlaşma yolunu seçmiştir.²¹ Anadolu'nun önde gelen tasavvufi ekollerinden birinin öncüsü ismi olarak anılmıştır. Bayramilik adı verilen bu tasavvufi ekolün kurucu lideri olarak tarih sayfalarında yerini almıştır.

Hacı Bayrâm-ı Velî tarafından Ankara ve çevresinde kurulan Bayramilik, yüzyıllar boyunca Anadolu'da etkisini sürdürmüştür. Bayramiye tarikatının Anadolu coğrafyası açısından en önemli dini yapılardan birisi olduğu bilinmektedir.²² Hacı Bayrâm-ı Velî'nin şiir, sohbet ve öğretilerinden ilham alınarak teşekkül olan Bayramilik; cezbe, muhabbet ve ilahi sırlar olmak üzere üç ilke üzerine kurulmuştur.²³ Burada cezbe; kendine çekmek, Allah'a koşmak, İlahi inayetin gereği olarak ihtiyaç duyulan her şeyi kuluna bahşedip çabasız bir surette onu kendine yakınlaştırması anlamına gelmektedir.²⁴ Sır kavramı; gizem, esrar, mevcut var-yok arasındaki kapalılık anlamlarına gelmektedir. İlahi sırlar, öznel tecrübe sahibi gönül ehlerinden başkasının vakıf olamadığı hususlar²⁵, bireyin benötesi (transpersonel) boyutuna ilişkin bilgi ve duygulara işaret etmektedir. Kulun Allah'a muhabbeti ise, kulun kalbinde duyduğu bir şey olup, lafızla ifade edilemeyecek kadar latif bir histir.²⁶ Bu yaklaşım ontolojik açıdan bakıldığında üç tevhid mertebesini karşılamaktadır: Bilmek, bulmak ve olmak.²⁷ Aynı zamanda bu mertebeler manevi eğitimin de basamakları olarak değerlendirilebilir.

3. MANEVİ EĞİTİM

“Manevi eğitim”in yapılandırılmış veya kabul görmüş genel geçer bir tanımını yapmak zor görünmektedir. Bununla beraber temelde manevi eğitim dört boyutta ele alınmıştır: (1) Dini ilkeler temelli eğitim, (2) kişiliğin eğitimi, (3) manevi aktiviteler içerisinde eğitim ve (4) manevi eğilimler içeri-

¹⁹ Umay Günay, “Hacı Bayram Veli'nin Hayatı ve Eserleri”, *Milli Folklor* 12 (Kış 1991): 5.

²⁰ Hamdi Kızıler, “Osmanlılarda İlk Yerel Manevî Oluşum: Hacı Bayram Veli ve Bayramiye Ekolünün Anadolu'ya Etkisi”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 32 (2012): 71.

²¹ Ethem Cebecioğlu, *Hacı Bayram Veli* (Ankara: Kültür Bakanlığı-Mas Matbaacılık, 1991).

²² Emre Çalışkan, “Hacı Bayram Veli ve Bayramiliğin Osmanlı İmparatorluğu'nda Siyaset ve Devlet Yönetimine Etkisi”, *II. Uluslararası Hacı Bayram-ı Veli Sempozyumu Bildiriler Kitabı 1. İçinde* (Ankara: Kalem Neşriyat, 2017): 379-392.

²³ Cebecioğlu, Hacı Bayram Veli; Cevdet Kılıç, “Hacı Bayram Veli'de İnsanın Ontolojik Varlığı ve Olgunlaşma Süreci”, *İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 16 (2006): 43.

²⁴ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2005) 89.

²⁵ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 317.

²⁶ Kılıç, “Hacı Bayram Veli'de İnsanın Ontolojik Varlığı ve Olgunlaşma Süreci”, 52.

²⁷ Fatma Ahsen Turan - Oğuzhan Aydın (ed.), *Hacı Bayram-ı Veli* (Ankara: SEK Yayıncılık, 2011); Öznur Özdoğan, *Aşkım Yanımız Maneviyat* (Ankara: Özden Öze Yayınları, 2009), 28.

sinde eğitim.²⁸ Bu sınıflandırmanın, “Varoluşçuluk” yaklaşımının yanı sıra değerleri ve aşkın boyutu içine alan “Benötesi” yaklaşım ile ilişkili bir biçimde insanın otantik gelişimini esas aldığı görülmektedir. Manevi aktiviteler boyutunun, eğitim süreçlerinde ekolleşmeye/okullaşmaya ve yapılandırılmış bir eğitim uygulamasına daha elverişli olduğu düşünülmektedir. Bu açıdan Varoluşçuluğun, manevi eğitim konusunda insanın bireysel öğrencilik yolculuğuna eşlik edecek bir yaklaşım olduğu düşünülmektedir.

Eğitimde insanı anlamak için manevi olan en temel değerleri kavramak gerekir. Çünkü maneviyat insan davranışını ve çevresine nasıl yanıt vereceğini belirler.²⁹ Klasik eğitim yaklaşımları; belirli bir kültüre ait değerlerin, edinilmesi gereken görüşlerin veya bir dizi temel eğilimin tartışıp tartışılmayacağına bakmaksızın, insan doğası kavramını bir “özne” yerine “nesne” olarak ele alır. Varoluşsal/manevi eğitim ise, her bireyin kendi benlik kıvamının farkına varmasını amaç edinir.³⁰ Bu çerçevede Hacı Bayrâm-ı Velî de manevi eğitim modelini tercih etmiş, bunu da tasavvuf yoluyla uygulamıştır. Onun modelinde insan öncelikle bildiği şeye karşı muhabbet besler ve bu bilginin göstermek istediği yönde duygularını da katarak ilerler. Sonrasından ise eyleme dökerek beceri haline getirir. Son aşamanın kişilik haline getirme ve kendini gerçekleştirmeyi de içine aldığı söylenebilir. Bu eğitim modelinde, yaşam boyu öğrenme, düz anlatım (sohbet)³¹, duyu eğitimi, öz disiplin gibi yaklaşım, yöntem ve tekniklerin kullanıldığı söylenebilir.³²

Bayramilik’te manevi eğitim açısından değerlendirilebilecek³³ en temel kavramlardan biri *irşad*’dır. Hacı Bayrâm-ı Velî manevi eğitimde irşadı, bir eğitim yaklaşımı olarak uygulamıştır. İrşad, (r-ş-d) kökünden türemiş bir mastar olup doğru yolu bulup göstermek, manevi olarak aydınlatmak, farkındalık sağlamak gibi anlamlara sahiptir.³⁴ Mevlânâ da Mesnevî’sinde birçok yerde mürid ile öğrencisinin ilişkisine değinir; mânevî eğitim sürecinin kâmil bir şekilde yürütülmesi için bu iletişimin gerekliliğini vurgular. Nefsin olgunlaşmasına yönelik bu eğitim sürecinde hem irşad edici hem de irşada muhatap olan kişi etkin bir rol

²⁸ Michael Hand, “The Meaning of ‘Spiritual Education’”, *Oxford Review of Education* 29/3 (2003): 393.

²⁹ Rohana Hamzah v.dğr., “Spiritual education development model”, *Journal of Islamic and Arabic Education* 2/2 (2010): 3.

³⁰ Carole Lieberman, “The Existentialist ‘School’ of Thought: Existentialism and Education”, *The Clearing House* 58/7 (1985): 322.

³¹ Ekinci, *Hacı Bayrâm-ı Velî*, 58.

³² Ömer Faruk Söylev, “Yerleşik İrşat Usullerini Uygulamada Ortaya Çıkan Sorunlar ve Dinî Danışma ve Rehberlik Üzerine Bir İnceleme”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (2013): 182; Cemal Tosun, “İlahiyat Fakültelerinde Vaizlik Eğitimi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36/1 (1997): 179-221; Ethem Cebecioglu, “Hacı Bayram Veli’nin İrşad Metodu”, *III. Uluslararası Hacı Bayram-ı Veli Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (Ankara, 02-04 Mayıs 2018), ed. Ethem Cebecioglu, Vahit Göktaş, Harun Alkan (Ankara: Kalem Neşriyat, 2018), 38-47.

³³ Kasım Kocaman, “Tasavvufta İnsanın Eğitim Sürecinde Aşılması Gereken Engel: Dünya”, *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 1/4 (2016): 584.

³⁴ el-İsfehâni, Râgıp, *el-Miğfêdât*, 803; Bekir Topaloğlu, “İrşad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22: 454-455.

üstlenir.³⁵ Ayrıca insan nefsinin olgunlaşması için ihtiyaçların farkına varılması; akabinde ise canlı-cansız bütün yaratılmışlara hizmet etmek, bütün insanlığı derin bir sevgiyle kucaklamak gerekir.³⁶ Benzer şekilde kâinatla *uzlaşma/uyumlaşma* çerçevesinde değerlendirilebilecek cezbe, Bayramilik'te çok temel bir varoluşsal tema olarak ifade edilmektedir.³⁷ Bunun yanında yine değer üretmek için muhabbet kavramının üzerinde çokça durulduğu görülür.³⁸ Çünkü muhabbetin diğer değerleri beslediği görüşü hâkimdir. Ayrıca *ilabî sırlar* olarak isimlendirilen hakikate ulaşma çabası da yaratılışın anlam ve amacını keşfetme yolculuğunda en temel varoluşsal kavramlardandır.³⁹ Hacı Bayrâm-ı Veli'nin *farkındalık ve anlam arayışı* üzerine kurulu sohbet ve şiirlerinin oldukça tesirli olduğu ve Bayramilik ekolüne ait alt yapının, sohbet ve şiirler ile kendisinden sonra gelenlere aktarıldığı ifade edilebilir.⁴⁰

4. VAROLUŞÇU TEMALAR

Varoluşçuluk entelektüel tarihe ait bir terimdir. Jean-Paul Sartre tarafından insanın kendini tanımlaması olarak kabul edilmiştir. Özellikle Simone de Beauvoir, Maurice Merleau-Ponty ve Albert Camus'un İkinci Dünya Savaşı sonrası edebi ve felsefi ürünlerinin yayılmasıyla Varoluşçuluk olarak ortaya çıkmıştır. 1940'larda ve 1950'lerde Avrupa'da gelişen bir kültürel hareket olarak görülmüştür. Varoluşçu olarak tanımlanan başlıca filozoflar arasında Almanya'da Karl Jaspers, Martin Heidegger ve Martin Buber; Fransa'da Jean Wahl ve Gabriel Marcel vardır.⁴¹ Varoluşçuluk, evrensel ortak insan niteliklerinden ayırt edilerek her insanın biricikliğine odaklanır.⁴² On dokuzuncu yüzyıl filozofları, Soren Kierkegaard ve Friedrich Nietzsche, hareketin öncüleri olarak görülmeye başlanmıştır. Varoluşçuluk, felsefi olduğu kadar edebi bir fenomen olarak kendini göstermiştir.⁴³ Roman ve şiir en güçlü şekilde işlendiği edebi eser türleridir.

Varoluşçuluk, aklın demir kafesinden çıkmış, kalbî olana da yönelerek otantikliğin yönettiği bir kategori setinin gerekliliğini savunur. En temeldeki anlayış “varoluşun özden önce gelişi” ve “insanın biricikliği/otantikliği”dir. Varoluşçuluk, bir insanın “ne” olduğunu anlamak için doğal bilimlerin (psikoloji bi-

³⁵ Himmet Konur, “Mesnevî’de Mürîd-Mürşid İlişkisi”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 6/14 (2005): 156.

³⁶ Özdoğan, *Aşkın Yanımız Maneviyat*, 29.

³⁷ Ayşe Yıldırım, *Hacı Bayram Veli ve Tasavvufî Görüşleri* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008), 51.

³⁸ Fuat Bayramoğlu, Nihat Azamat, “Bayramiyye” maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 5: 272.

³⁹ Öncel Demirtaş, “II. Uluslararası Hacı Bayram-ı Veli Sempozyumu, 3-4 Mayıs 2017-Ankara”, *AKADEMİKAR Dergisi*, 3 (2017): 225.

⁴⁰ Hamdi Kızıler, “Osmanlılarda İlk Yerel Manevî Oluşum: Hacı Bayram Veli ve Bayramiyye Ekolünün Anadolu’ya Etkisi”, 71; Fuat Bayramoğlu, Nihat Azamat, “Bayramiyye” maddesi.

⁴¹ Steven Crowell, “Existentialism”, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Edward N. Zalta (ed.), Winter 2017 Edition, t.y.

⁴² *The Cambridge Dictionary of Philosophy*, “Existentialism” (Cambridge University Press, 1999), 296.

⁴³ Crowell, “Existentialism”.

limi de dâhil olmak üzere) bize söyleyebileceği tüm gerçekleri bilmenin yeterli olmadığını ileri sürer. Hayatın anlamına ilişkin varoluşçu yaklaşım her türlü düşüncenin insanın benliğinden yola çıktığını ileri sürer. Varoluşçu bir bakış açısıyla eğitime yaklaşıldığında insan, eğitimin nesnesi değil öznesi olmaktadır. Bireyin ne olması gerektiğinden öte bireyin kim olduğu konusundaki içsel yolculuğuna eşlik etmeyi amaçlar.⁴⁴ İnsanın kim olduğunu anlamak için sorgulamak, hayatı anlamak ve anlamlı kılmak, geleceği keşfetmek için yaşam yolculuğundaki büyük resmi ve günlük hayattaki mikro yaşantıyı gözden geçirmek gerektiğini belirtir.⁴⁵ Varoluşçuluktaki temel yaklaşımda insanı merkeze alan ve sıklıkla üzerinde durulan temalar ise; ölüm, korku, kaygı, can sıkıntısı, yabancılaşma, saçma, özgürlük, değer, bağlılık, aşkınlık ve hiçliktir.⁴⁶

Varoluşçulukta daha çok tanrı tanımaz bir ekolün hâkimiyeti var gibi görünse de Kierkegaard, Jaspers ve Marcel gibi tanrıbilir varoluşçu düşünürlerin fikirlerinin de oldukça yaygın olduğu bilinmektedir. Tanrı düşüncesinin olmadığı bir dünyada anlam da yoktur; anlamı insan kendi oluşturur. Tanrının olduğu bir dünyada ise varoluşun amacı tanrı ile beraber anlamını bulur. Zira tanrı düşüncesi, özün varoluştan önce geldiğini gerekli kılmaktadır.⁴⁷

5. ŞİİRLERİ

Hacı Bayrâm-ı Velî'nin yazmış olduğu dört şiirinin yanında kendisi tarafından düzenlenen ve sabah namazlarının ardından kendisine gönül bağlayanlarca manevi olarak önemli görülen ve okunan *Virdi* (Evrâd-ı Şerif) vardır. Bunlarla beraber ayrıca kendisine ithaf edilen iki mektubundan⁴⁸ başka kendisi, düşünce dünyası ve ufku hakkında bilgi sahibi olabileceğimiz herhangi bir eser bırakmamıştır. O daha ziyade insan yetiştirmeye önem vermiş ve içinde bulunduğu ortama yön veren önemli bir toplum önderi olmuştur. Akşemseddin, Eşrefoğlu Rumî, Molla Zeyrek, Ahmet Yazıcıoğlu ve Mehmet Bican kardeşler gibi âlim ve fazıl kişiler Hacı Bayrâm-ı Velî'nin anlam dünyasından etkilenen şahsiyetlerdendir.⁴⁹

Hacı Bayrâm-ı Velî şiirlerini Türkçe olarak kaleme almış bir maneviyat insanıdır. Çeşitli kaynaklardan taranarak tespit edilen ve günümüze ulaşmış kendisiyle ilişkilendirilen bazı şiirler⁵⁰ ve dört adet kendi yazmış olduğu şiiri üslup olarak Türk din ve tasavvuf musikisine uygun şekilde yazılmış olduğu belirtil-

⁴⁴ Lieberman, "The Existentialist 'School' of Thought: Existentialism and Education", 324.

⁴⁵ Scott MacMillan - Anthony R. Yue, "The existential student: towards a model of student success", *Workplace Review*, 2017, 58-69.

⁴⁶ Crowell, "Existentialism"; Hakan Gündoğdu, "Varoluşçu Felsefelerdeki Bazı Ortak Özellikler", *Dinbilimleri Akademik Araştırmalar Dergisi*, 8 (2007): 125.

⁴⁷ Eyüp Şahin, "Does existence precede essence? Existentialism and Avicenna", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, (2019): 41-60.

⁴⁸ İvgin - Akpınarlı (ed.), "Hacı Bayram-ı Velî Etrafında Oluşan Kültürel ve Sosyal Değerler", 148.

⁴⁹ Kılıç, "Hacı Bayram Velî'de İnsanın Ontolojik Varlığı ve Olgunlaşma Süreci", 42-43.

⁵⁰ Yavuz Demirtaş, "Türk Din Musikisi Formları", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14/1 (2009): 222.

mektedir.⁵¹ Cebecioğlu; Vasaf'ın *Sefine*, Abdülbaki Gölpınarlı'nın *Melamilik ve Melamiler*, Aynı'nin *Hacı Bayrâm-ı Velî*, Banarlı'nın *Edebiyat Ansiklopedisi* ve Bayramoğlu'nun *Hacı Bayrâm-ı Velî* isimli eserlerini esas alarak yaptığı incelemesinde⁵² Hacı Bayrâm-ı Velî'ye nispetle dört şiiire ulaşmıştır: İlahi, İlahi Zikir, İlahi Taksim, İlahi Savt. Bu şiiirlerin içeriğine ilişkin inceleme ve değerlendirmelere aşağıdaki ilgili bölümlerde yer verilmiştir.

Hacı Bayrâm-ı Velî'nin bilinen dört şiiirinde sıklıkla kullandığı iki tema, üzerinde sıklıkla düşünülmesi gereken *farkındalık ve içsel yaşamın ortaya çıkışı* ile ilgili olan *bilme* ve *gönül* temalarıdır.⁵³ Hacı Bayrâm-ı Velî'nin şiiirleri, Varoluşçuluk akımı ve manevi eğitim çerçevesinde incelenecek olunursa:

1. *Bilmek istersen seni* mısrasıyla başlayan ve *İlahi* diye isimlendirilen şiiirinin ana teması hadis olarak literatüre geçen⁵⁴ *Nefsini bilen rabbini bilir*⁵⁵ sözünün etrafında şekillenmektedir. Benliğin yaratıcıya ayna oluşunu konu alan şiiirde ana temalar “içsel yaşamın ortaya çıkışı” ve “varoluş amacının farkına varma”dır.

İLÂHÎ

*Bilmek istersen seni,
Can içre ara canı.
Geç canından bul amı,
Sen seni bil, sen seni.
Kim bildi efalini,
Ol bildi sıfatını.
Anda gördü zâtını,
Sen seni bil, sen seni.
Görünen sıfatındır,
Amı gören zâtındır.
Gayrı ne hacetindir,
Sen seni bil, sen seni.
Kim ki hayrete vardı,
Nura müstağrak oldu.
Tevhidi zâtı buldu,
Sen seni bil, sen seni.
Bayram özünü bildi,
Bileni anda buldu.
Bulan ol kendi oldu,
Sen seni bil, sen seni.⁵⁶*

⁵¹ Bayram Akdoğan, “Türk Din Musikisi Tarihine Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 48/1 (2008): 172-173.

⁵² Cebecioğlu, *Hacı Bayram Veli*.

⁵³ Kılıç, “Hacı Bayram Veli’de İnsanın Ontolojik Varlığı ve Olgunlaşma Süreci”.

⁵⁴ Süleyman Uludağ, “Ma’rifet-i Nefs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28: 56-57.

⁵⁵ Aclûnî, İsmâil b. Muhammed, *Keşfü'l-hafâ' ve Müzâllü'l-ilbâs 'amme'stebere mine'l-ebâdîs. 'alâ elsineti'n-nâs*, thk. Yusuf b. Mahmud, 2 Cilt. (Dimeşk: Mektebetü İlmî'l-Hadîs, 2001), 2.

⁵⁶ Fuat Bayramoğlu, *Hacı Bayram Veli (Yaşamı, Soyu, Vakfı)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983), 2: 233.

Kur'an'da, hadislerde ve İslâm kaynaklarında insanın kişiliğini tanımlayan birtakım kavramlar bulunmaktadır. Özellikle Kur'an'da "heva, heves, vehim, akıl gibi kavramlar insanın benliğine ilişkin olarak kullanılır.⁵⁷ Psikanalitik yaklaşımda bunlar id ve ego çerçevesinde ele alınır. Yine psikanalitik yaklaşımda toplumsal yargı ve sağduyuyu temsil eden süperego ise "vicdan"a karşılık gelebilecek bir kavramdır.⁵⁸ Bu kavramların hepsini kapsayabilecek "nefs" kavramı ise sözlükte "benlik, şahıs, kişi zat gibi manalarda kullanılmaktadır.⁵⁹ Kişilik kavramı çerçevesinde ele alınabilecek ve kişiliğin içyapısını, ruhî ve bedenî boyutlarıyla insana ait benliğin eğilimlerini, ruhî yaşamın tümünü ve beşerî kişiliği ifade eden benlik kavramı⁶⁰, Hacı Bayrâm-ı Velî'nin bu şiirinde sıklıkla *sen seni* diye söylediği iki senden biri, "nefs" denilen beşeri benlik; diğeriye ruhta bulunan ve Yaratanın kuluna üfürdüğü "ilahi benlik"tir. Şiirde, tasavvuf kitaplarında sıklıkla yer alan ve en temel ilkelerden biri olan *kendini bilen Rabbini bilir* hakikati vurgulanmaktadır. Burada zikredilen ikinci seni bilmek, insanın kendisini/özünü bilmesi şeklinde yorumlanmıştır.⁶¹ Yunus Emre de şiirinde bu hakikate şu sözleriyle işaret etmiştir:

*Beni bende demen, bende değilem,
Bir ben vardır bende benden içeru.*⁶²

Mevlânâ benzer şekilde, Mesnevî'de ilahi benliğe ait olan gönlü, çeşitli metaforlarla anlatmıştır. Bu metaforlardan en meşhuru "ayna" benzetmesidir. "Ayna" benzetmesi bilindiği gibi tasavvuf düşünce ekolünde en temel esaslarındadır.⁶³ Ene (ben) ile tabir edilen ve enaniyet⁶⁴ olarak da geçen ikinci benlik, varoluşun sırrına yani tevhidi bulmaya vesile olacak bir araç olarak belirtilmektedir. Çünkü ene, manası kendinde olmayan ve başkasının manasını gösteren bir mahiyettir/özdür. Hacı Bayrâm-ı Velî'ye göre İlahi aşka teslim olmak için evvela "can"a, yani maddiyatla ilgili varlığa bencilce verilen önemden Yaratanın isim ve sıfatlarını tanımak adına vazgeçmek gerektiği ifade edilmektedir. Bu ilahinin her dörtlüğünün sonunda zikredilen *sen seni bil sen seni* mısrasıyla, gerçek irfanın (farkındalık), ancak bireyin ruh/gönül aynasında yansıyan ve kendisine emaneten verilen sıfatları bilmesinden ibaret olduğu vurgulanmaktadır.⁶⁵ İnsan, ayna görevi gören bu ikinci benliğinde görünen sıfatları fark ettikçe var edilme amacının farkına varacaktır.

⁵⁷ Ali Ayten - Sevde Düzgüner, *Tasavvuf Psikolojisine Giriş: Bireysel Arınma ve Güzel Ahlak* (İstanbul: Sufi Kitap, 2017).

⁵⁸ Nick Rennison, *Freud And Psychoanalysis: Everything You Need To Know About Id, Ego, Super-Ego and More* (Oldcastle Books, 2015), 49.

⁵⁹ İbn Manzur, *Lisânü'l-'Arab*. "nefs" maddesi, (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye 2009).

⁶⁰ Hayati Hökelekli, "şahsiyet" maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38: 297-298.

⁶¹ Cebecioğlu, *Hacı Bayram Veli*.

⁶² Burhan Toprak, *Yunus Emre Divanı* (İstanbul: Odun Pazarı Belediyesi Yayınları-3, 2006), 160.

⁶³ Kerim Kara, "Mevlânâ'nın Mesnevisi'nde Kalp-Gönül", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, (2005): 485.

⁶⁴ Süleyman Uludağ, "Ene" maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 11: 232-233.

⁶⁵ Abdurrahman Güzel, "Hacı Bayram-ı Velî'nin Üç İlahisinin Tasavvufî Açısından Değerlendirilmesi", *Hacı Bayram-ı Velî*, ed. İbrahim Ethem Arıoğlu (İstanbul: Kültür Bakanlığı-İmak Ofset Basım Yayın, 2018): 327-341.

Tasavvuf bakış açısına göre kendini ve âlemi bilmek, kendisinin ve âlemin yaratıcısının kendi ve âlem olmadığını bilmeye götürür.⁶⁶ Bu anlamlı Yüce Varlık, âlemin de yüce bir anlamdan tezahür ettiğini insana anlatır. Kendini bilen âlemi bilmiş olur ve böylece de Allah'ın yaratmasını ve kudretini bilmiş olur. İnsan var olan her şeyin istidadını bünyesinde barındırmasından dolayı âlemdaki her şeyi anlayabileceği gibi kendisini de anlayacak güç ve kapasitededir. İnsan kendisini tanıdıkça Rabbini daha iyi tanıyabilir.⁶⁷ Şiirde insanın benliğinin, Yaratıcı'nın isim ve sıfatlarını tartmak üzere mikyas gibi var edildiğine ilişkin anlam güçlü bir şekilde vurgulanmıştır. İnsan, nefsinde ve benliğindeki sıfatları incelese, Rabbinin sonu olmayan isim ve sıfatlarının yanında zayıf birer gölge gibi olduğunu ve hiçbirinin kalıcı olmadığını kavrayacaktır. Bu çerçevede insanın benliğindeki sıfatlara ilişkin olarak Nursi de kontrol etme, şefkat etme, hükmetme gibi duyguları, esasında Allah'ın isim ve sıfatlarını anlamak üzere insanoğluna emanet edilmiş kıyaslama araçları olarak değerlendirmiştir.⁶⁸ Benlikteki benzer latifeler ve duygular insana; Allah'ın diğer sonsuz sıfatlarını tanımak üzere emanet olarak verilmiş ve tekrar Allah'a iade olunacak (el-Bakara 2/156) emanetler (el-Ahzâb 33/72) olarak belirtilmiştir.

Hacı Bayrâm-ı Velî ruh için, “nefsin içinde; fakat farklı faaliyet alanına sahip bir latife durumundadır” diye bahsetmekte, söz konusu şiirinde de bu iç içeliğe işaret etmektedir.⁶⁹ İnsanın nefsi, onun cevherini veya varlığını değil, insanın varoluşsal bir yönünü temsil eder.⁷⁰ Her ne zamanki insan nefsinden geçip ruha yönelirse o zaman ikinci sen olan ruha yönelerek, Rabbini tanıyabilecektir. Hacı Bayrâm-ı Velî şiirinde yaşamın bütün olayları içerisinde insanın, nefs-ruh ayrımının farkında olarak manevi eğitim için kendine, içine, nefesine dönmesi gerektiğinin önemine dikkat çekmektedir. Bu hal tam manasıyla içgörü⁷¹ sağlayacak bir yöntemdir.

2. *N'oldu bu gönlüm, n'oldu bu gönlüm* dizesiyle başlayan ve İlahi zikir olarak isimlendirilen bu şiirindeki ana tema, Hz. Peygamber'in (sav) *El-fakeru fabrî* şeklindeki rivayetinde de vurguladığı “manevi ihtiyaçlar”dır:

İLÂHÎ ZİKİR

N'oldu bu gönlüm, n'oldu bu gönlüm.

Derd-ü gamınla doldu bu gönlüm.

Yandı bu gönlüm, yandı bu gönlüm.

Yanmada derman buldu bu gönlüm.

Gerçi ki yandı, gerçeğe yandı.

⁶⁶ Osman Türer, “Tasavvufî Düşüncede İnsan”, *Tasavvuf İlmî Akademik Araştırma Dergisi* 2 (2001): 10.

⁶⁷ Gürbüz Deniz, *Anlam ve Varlık Boyutuyla İnsan* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015), 27-28.

⁶⁸ Said Nursi, *Sözler* (İstanbul: Envar Neşriyat, 2001), 535-536.

⁶⁹ Bayramoğlu, *Hacı Bayram Velî (Yaşamı, Soyu, Vakfı)*.

⁷⁰ Deniz, *Anlam ve Varlık Boyutuyla İnsan*, 44.

⁷¹ Öznur Özdoğan, “İnsana Manevi-Psikolojik Yaklaşım”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49/2 (2008): 94.

Rengine aşkın cümle boyandı.
 Kendi de buldu kendi de buldu.
 Matlabını boş buldu bu gönliüm.
 Elfakru fabrî, elfakru fabrî.
 Demedi mi âlemlerin fabri.
 Fakrını zikret fakrını zikret.
 Fabri fenada buldu bu gönliüm.
 Sevda-yı a'zam sevda-yı a'zam,
 Belki oluptur arş-ı muazzezam.
 Mesken-i canan, mesken-i canan.
 Olsa acep mi şimdi bu gönliüm.
 Bayramî imdi Bayramî imdi,
 Yar ile bayram eyledi şimdi.
 Hamd-ü senalar hamd-ü senalar,
 Yar ile bayram etti bu gönliüm.⁷²

Fakr sözlükte, ihtiyaç, ihtiyaç duyulan şeyin yokluğu gibi manalara gelmektedir.⁷³ İsfehaniye göre fakr kelimesinin dört yönü vardır. Birincisi varlığın zaruri olarak muhtaç olmasıdır. İkincisi ihtiyaç duyulan şeyin yokluğudur. Üçüncüsü nefiste kanaat eksikliğinin bulunmasıdır. Dördüncüsü ise Allah'a muhtaç olunmasıdır ki asıl zenginlik budur.⁷⁴ İnsan her ne mekânda olursa olsun gördüğü bir şeye karşı bir ihtiyaç hissedebilmektedir. Görülen mekânların genişliği ve fazlalığı nispetinde ihtiyaçların da arttığı söylenebilir. Bu yüzden insan ne kadar zengin olursa olsun şahsî varlık hazinesi, göze görülenlerle sınırlı olacak; kâinatın bütün mevcudatı ele geçmediği için her halükârda fakir kalınacaktır. Hacı Bayrâm-ı Velî'nin bu şiirinde, insanın varoluşsal açıdan fakir; yani birçok şeye muhtaç bir surette yaratıldığı vurgulanmıştır.

İnsan beden ve ruhtan yani maddi ve manevi unsurlardan oluştuğuna göre onun ihtiyaçları da maddi ve manevidir. İnsanın, manevi ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için dört şeye ihtiyacı vardır. Bunlar akıl, vicdan, peygamber ve ilahi kitaptır.⁷⁵ “Fakirlik benim fahrimdir (övünülen şey)”⁷⁶ rivayeti üzerinden düşüncelerini geliştiren Hacı Bayrâm-ı Velî kişinin ilim ve irfan açısından fakir oluşunu Yaratan'a ifade edip O'ndan ilim ve irfan istemesinin gerekliliğini yukarıda yer alan sözleriyle ifade etmiştir. O'na göre irfan “*bilmê*”dir; yani farkındalık kazanma anlamında kullanıldığı görülmüştür. İnsanın kendini Yaratan'a karşı fakir bilerek O'nun huzurunda kibir, gurur gibi duygulardan uzak bir şekilde aciz ve fakir olduğunu fark etmesi, O'nun memnuniyetini kazanmak için en büyük zengin-

⁷² Cebecioğlu, *Hacı Bayram Velî*.

⁷³ el-İsfehânî, Râgıp, *el-Müfredât*, ed. Müfid Muhammed Kılânî (Lübnan: Dâru'l-Ma'rife, 1997), 802.

⁷⁴ el-İsfehânî, Râgıp, *el-Müfredât*, 803; İsa Çelik, “Tasavvufi Bir Terim Olarak Fakr”, *EKEV Akademi Dergisi* 3/2 (Güz 2001): 194.

⁷⁵ İsmail Karagöz, *İnsan Din ve Özgürlük* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), 28.

⁷⁶ Ali el-Kârî, *el-Masnû' fî ma'rifeti'l-hadîsi'l-mevzû'* (İstanbul: İnkılab Yayınları, 2012).

liğidir. Varlığındaki güzellikleri görmek ve bu özelliklerin emaneten verildiklerini bilmek, bireyi kibir ve gururdan uzak tutarak öncelikle insanların gözünde; sonrasında Rabbi'nin makamında yücelterek mütevazı bir varlık yapacaktır. Böylelikle büyüklüğün ölçüsü alçakgönüllülükle; küçüklüğün ölçüsüyle büyüklemeyle kendini gösterecektir.

Şiirin genel örüntüsünde, Yaratandan ayrı bir varlık davasına girildiğinde hiçliğin kaçınılmaz olduğuna; fakat kendi varlığını O'nun varlığıyla beraber değerlendiren insan için gerçek varlığın bulunacağına işaret edilmiştir. Mülkün hakiki sahibi tanınırsa ve gerçek varlık ondan bilinirse, insanlara muhtaç olmaktan da kurtulmuş müstağni bir yaşama ulaşılabilecektir. Bu noktadaki önemli bir husus ise kulun aciziyetini ve fakrını yalnızca Rabbine ifade etmesidir. İnsanlara karşı acizlik anlamı içeren söz, tavır ve tutumlar sanıldığı kadar aksine alçalmadır, tevazu değildir. Kur'an-ı Kerim ayetlerine bakıldığında kişinin onur ve haysiyeti açısından diğer insanlara yönelik gurur ve kibirden uzak durması, izzetini korumak için dengeli ve dosdoğru yolu tutması gerektiği görülmektedir. Allah (c.c.), insanlığa gönderdiği son kitabında "Ey insanlar, Allah'a karşı fakirsiniz (muhtaçsınız), gerçek zengin olan ve şükredilmesi gereken o Allah'tır" (el-Fâtır 35/15) ve "Biz insanı en güzel şekilde yarattık" (et-Tîn 95/4) buyurmaktadır. Yukarıdaki şiirde Hz. Muhammed (sav)'in fakirlik övüncümdür manasındaki "el fakru fahrî" sözünün bu anlamlara işaret ettiği söylenebilir. Bu açıdan insan, Allah'ın var ettiği ve emaneten kendisine verdiği kendi özsel varlığıyla ne kadar derinden bir bağ kurar ise, başkalarıyla da o kadar derin bir iletişime geçebilir.⁷⁷ Öyleyse ancak bütün mevcudatı var eden, her şeyin kendisine muhtaç olduğu ve hiçbir şeye muhtaç olmayan, "Samed" olan Yaratanın aşkıyla bu fakirliği zenginliğe çevirebilecektir. Her şeye ihtiyaç hisseden insan, nefsinin asıl sahibine teslim ettikten sonra hiçbir şeye muhtaç olmayacak ve gerçek zenginliğe ulaşacaktır.⁷⁸

3. *Çalabım bir şar yaratmış* dizesiyle başlayan ve *İlahî Taksim* olarak isimlendirilen şiirindeki ana tema "Allah'ın rahmet eserlerine bak..." (er-Rûm 30/50) ayetinde de belirtildiği şekliyle şehir metaforu üzerinden anlatılan "manevi değişim ve dönüşüm"dür:

İLÂHÎ TAKSİM

*Çalabım bir şar yaratmış,
İki cihan arasında.
Bakacak didar görünür,
Ol şarın kenaresinde.
Nagihan bir şara vardım,
Am ben yapılar gördüm.
Ben dahi bile yapıldım,
Taş ve toprak arasında.*

⁷⁷ Fulya Bayraktar, *Bağlanma Hüriyeti Bir Gabriel Marcel Okuması* (Ankara: Aktif Düşünce Yayıncılık, 2008), 45.

⁷⁸ Hacı Bayram Veli, *Kutsal Aşk* (Konya: Almıla Kitap, 2014), 78-79.

Şakirtleri taş yonarlar,
 Yonup üstada sunarlar.
 Mevla'nın adın anarlar,
 Taşın her bir paresinde.
 Ol şardan oklar atılır,
 Gelir sineme batılır,
 Aşklar canı satılır,
 Ol şarın bazaresinde.
 Şar dedikleri gönüldür,
 Ne alimdir ne cabildir.
 Aşklar kamı sebildür,
 Ol şarın kenaresinde.
 Bu sözümlü arif anlar,
 Cabiller bilmeyüp tanlar.
 Hacı Bayram kendi banlar,
 Ol şarın minaresinde.⁷⁹

Şairin ruhsal çözümleme yapmasının en başında gelen araçlardan birisi mekâna ilişkin göstergelerdir. İnsanın iç âlemini ve içerisinde yetiştiği kültürünü olduğu gibi yansıtan mekân önemli bir yaşam alanı olarak görülmektedir. İnsanın var olabilmesi için öncesinde oluşmuş bir mekân gereklidir. Dış dünya insan yaşamında bir fon olmanın ötesinde öneme sahiptir. Yaşam öyle bir sahnedir ki bu sahnede insan ile dünya (aktör ile dekor) birlikte var olurlar, birbirlerini oluştururlar.⁸⁰ Mekânlar, yaşadıkları yerlerde aynı zamanda kimlik inşasını gerçekleştiren insanlar için duygusal ve toplumsal çözümlemeler yapma işlevi görmesi açısından önemli bir araştırma alanı olarak işlev görürler.⁸¹

Hacı Bayrâm-ı Velî'nin bu şiirinde geçen çalab kelimesi tanrı demektir⁸² ve Allah kastedilmektedir. Şar şehir veya mekân anlamına gelse de aynı zamanda maneviyat mekânı olan gönül anlamını da içermektedir.⁸³ Şiirde bir şehrin imareti ile gönlün imar edilmesi arasında benzetme yapılmış, benliğin de şehir gibi her daim değişim ve başkalaşmaya uğradığını belirtmiştir. Dünyadaki her şeyin, Allah'ın isim ve sıfatları üzerindeki şeffaf ve ince bir perde gibi tasarlandığına işaret edilmiştir. Hacı Bayrâm-ı Velî'nin şiirinin bütünlüğündeki kastedilen anlam, perde arkasına geçip var olan gerçekliği okuyabilmektir. Benzer şekilde Mevlânâ da “gönül aynası dünyâ sevgisi tozundan, nefsânî arzulardan temizlenir, pak ve saf bir hâle getirilirse, orada su ve toprak

⁷⁹ Cebecioğlu, *Hacı Bayram Veli*.

⁸⁰ Üstün Dökmen, *Var olmak Gelişmek Uçlaşmak* (İstanbul: Sistem Yayıncılık, 2000), 63.

⁸¹ Macit Balık, “Kent ve İnsan Odağında Onat Kutlar'ın Şiirleri”, *Millî Eğitim Dergisi* 212 (Güz 2016): 163; Haluk Öner, *Bir Dünya Cenneti* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2015).

⁸² Türk Dil Kurumu - Türkçe Sözlük, “Çalab Maddesi”, *Türk Dil Kurumu Sözlüğü* (Türk Dil Kurumu Basımevi, 1957).

⁸³ Rifat Okudan, “Hacı Bayram Veli'nin Şiirinde Şehir Metaforu”, 270-271.

nakışlardan başka şeyler görürsün”⁸⁴ diyerek varlığın, var edenle olan nispetine vurgu yapmıştır.

Kur'an-ı Kerim'e bütünlüğü içerisinde bakıldığında insanı yoldan çıkararak iki farklı *tâgut* kavramından bahsedildiği görülecektir. Birincisi *ene* ile ifade edilen insanın içindeki benlik; ikincisi ise dışarıdaki tabiat, yani dış mekânlar olarak ifade edilebilir.⁸⁵ Bu tâgutlar Şeriatî'nin düşüncesindeki “dört zindan” tasnifinde ele alınmaktadır. Benlik ve tabiat kavramlarını birer zindan olarak değerlendirerek insanın birer parçası gibi; fakat aynı zamanda özgürlüğünü insanın elinden alıp köle durumuna getirebilecek bir mahiyette olduğunu vurgular. İnsanın tabiat zindanından bilim ile; benlik zindanından ise din ile kurtulabileceğini belirtir.⁸⁶ Hacı Bayrâm-ı Velî *İlâbi* isimli şiirinde, Rabb'i görmeye engel olan birinci tağutun, iman bakış açısı üzerinden gerçek mahiyetinin kavranması ile Rabb'e ait sonu olmayan isim ve sıfatların bilinmesine aracılık edecek önemli bir varlık olduğuna remizli bir şekilde işaret etmiştir. İkinci tağut olarak belirtilen tabiat, çevre veya şiirde geçtiği şekliyle *şar* (şehir)'in da insanın kalbine zararlı oklar atarak sapıtmasına sebep olabileceğini belirtmiştir. Ama imanın yeri olan gönül gözüyle, Yaratanın tabiat aynasında yansıyan eserlerine bakan insanın ise, her şeyin O'nu nasıl yücelttiğini göreceğini, hakiki sanat sahibinin sanatını nasıl işlediğinin iştihak, hayret ve zevk ile izleyeceğini belirtmiştir. Kalbin, Allah tarafından beden ve can denilen iki dünya arasında kutsal bir yer olarak yaratıldığını belirten Hacı Bayrâm-ı Velî, *dîdâr* sözüyle gerçek sevgili olan “Rabb”in, o şehrin aracılık etmesiyle görülebileceğini vurgulamaktadır.⁸⁷

Yaratan'ın, insan gönlünde, görünüş (didar) sahnesine çıktığına inanan Hacı Bayrâm-ı Velî insanın gönlündeki karşılıklı bir “yay”ın varlığından bahseder. Yaylardan bir tanesi gönülden dışarı taşmayı sağlarken diğeri ise âleme açılmayı, âlemde perdeler arkasında görülen “Aşkın Varlık”ın tanınmasına vesile olur. İnsanın kendi benliğinden sıyrılması gerektiğine inanan Hacı Bayrâm-ı Velî'ye göre kâmil insan her şeyden önce de kendini bilmesi, var olan her şeyin özünde Yaratacı'nın isim ve sıfatlarını görmeye çalışması gerekir.⁸⁸ Hacı Bayrâm-ı Velî şehre baktırır ve görülmesi gerekenlerin farkına varılması için tekrarlar yapar. Şiirinin her beytinde o beytin konusuna göre farklı manalar vererek *şar* yani gönül şehrini yorumlamıştır.⁸⁹

Bireyin kendini, sosyal çevresini, dünyayı ve madde ötesini tanıması, farkında bir hayat sürmesi için manevi değişim ve dönüşümün önemi üzerinde duran Hacı Bayrâm-ı Velî, kendini tanımanın bu manevi eğitim sürecinin başında geldi-

⁸⁴ Mevlâna, *Konularına Göre Açıklamalı Mesnevi Tercümesi*, (dü. Şefik Can) (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2014), 1: 264.

⁸⁵ Said Nursi, *Mesnevi-i Nuriye* (İstanbul: Envar Neşriyat, 2001), 118.

⁸⁶ Ali Şeriatî, *İnsanın Dört Zindanı*, çev. Hüseyin Hatemi (İstanbul: İşaret, 1997), 58.

⁸⁷ Rifat Okudan, “Hacı Bayram Velî'nin Şiirinde Şehir Metaforu”, 269.

⁸⁸ Özdoğan, *Aşkım Yanımız Maneviyat*, 28.

⁸⁹ Mustafa Tatcı - Veysel Akkaya (Haz.), *Üsküdarlı Abdülhay Celveti Hacı Bayram-ı Velî Şerhi* (İstanbul: H Yayınları, 2018).

ğini ifade etmektedir. İnsanın esasen bilebildiği tek şey kendi varoluş tecrübesidir.⁹⁰ İrşad geleneğinde de bu manevi eğitim iki ana unsurla yani nefsi temizleyip dönüştürmek ve kalbi uyandırmakla mümkündür.⁹¹

Duyu organlarının birlikteliği gibi düşünülen benliği, bedenle özdeş kabul etmek Hacı Bayrâm-ı Velî'nin bu şiirinde işlediği şehir metaforundaki *benliğin dönüşümü* temasına uymamaktadır. Zira insan, varlığı ancak kendi deneyimi içinde kavrar. Bu nedenle felsefede de en temel soru olarak “varlık nedir”den önce “ben neyim” sorusu gelir. Bu soruya cevap verirken ise insan ilk önce kendi bedeniyle ilgili keşif faaliyetlerinde bulunur. Bedenin içinde mülkiyete dönüşmeyen duygunun tepkisi ise sonra gelmektedir. Burada beden hem sahip olunana ait hem de varlık olan alana ait olması açısından farklı bir yerde durmaktadır.⁹² Kendinden varlığa varış ve bilişi ise, insanın kendisi ile varlık arasında varoluşsal ünsiyetin (uyumlaşma) meydana gelmesine sebep olur.⁹³ Bedenle ben arasında oluşan ve *insan olmak* anlamına gelen *ünsiyet*⁹⁴ durumu vardır. Yani ben ile beden arasında herhangi bir ayrılma olmadığı için bir nesne olarak “benimdir” denilebilecek bir beden söz konusu değildir.⁹⁵ Varoluşsal açıdan her an değişime ve dönüşüme tabi tutulan insan ile Rabbi arasındaki ünsiyet de benzer şekilde insanın manevi/varoluşsal yolculuğuna işaret etmektedir.

4. *Hiç kimse çekebilmez* dizisiyle başlayan ve *İlahi Savt* olarak isimlendirilen şiirinde ise ana tema “Dünya sevgisi bütün hataların başıdır”⁹⁶ hadisinde anlamını bulan “birlik düşüncesi ve Yaratana uyumlaşma”dır:

İLAHİ SAVT

*Hiç kimse çekebilmez,
Pektir feleğin yayı.
Derdine gönül verme,
Bir gün götürür vayı.
Gelür güle oynaya,
Aldır seni çapüktür.
Bir bunculayın fitne,
Kande bulur arayı
Bir fani vefasızdır,
Kavline inanma hiç.
Gâh yoksulu bay eyler,
Gâh yoksul eder bayı.
Çün yüzünü düdüdüdü,*

⁹⁰ Fulya Bayraktar, *Bağlanma Hürriyeti* (Ankara: Aktif Düşünce Yayınları, 2008), 24; Engin Geçtan, *İnsan Olmak* (İstanbul: Metis Yayıncılık, 2014), 9.

⁹¹ Robert Frager, *Manevi Rehberlik* (İstanbul: Kaknüs Yayıncılık, 2009), 23.

⁹² Bayraktar, *Bağlanma Hürriyeti*, 32-33.

⁹³ Deniz, *Anlam ve Varlık Boyutuyla İnsan*, 20.

⁹⁴ Nejdet Durak, “İslam Düşüncesinde Etik Bir İdeal Olarak “İnsan-ı Kâmil” Anlayışı”, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* 7/2 (2010): 108.

⁹⁵ Bayraktar, *Bağlanma Hürriyeti*, 45.

⁹⁶ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 125.

*Bir lahza karar etmez,
 Nice seri pay eder,
 Döner ser eder payı.
 Vahittir o vabdette,
 Kesrette kanı tefrik.
 Hızır ermedi bu sırra,
 Bildirmedi Musa'ya.
 Hayran kamu âlimler,
 Bu ma'ninin altında.
 Kağ'dan Kağ'a hükmeden,
 Bilmez bu muammayı.
 Miskin Hacı Bayram sen,
 Dünyaya gönül verme.
 Bir ulu imarettir,
 Alma başa sevdayı.⁹⁷*

Hacı Bayrâm-ı Velî'nin bu şiirinde dünyanın sıkıntılarla ve hüznlerle dolu olduğu, insanın bile bile ve seve seve aldandığı; fakirin zengin, zengin ise fakir olabildiği; vefasız, aldanılmaması gereken bir yer olduğu; halden halden insanı sokabildiği ifade edilmiştir. Şiirde dünyanın sevilmemesi, ona bağlanılmaması gerektiği vurgulanırken, bir köşede dünyadan elini eteğini çekip uzleti yaşamak da önerilmemiştir. Zira Hacı Bayrâm-ı Velî el emeğinin mahsulü ile geçinmiş; toplumun içerisinde insanlardan kopmadan ömrünü geçirmiş, onların yardımına koşmuştur. Dünyaya gönül vermeden dünya içinde; fakat onun geçiciliğine aldanmadan yaşamıştır.⁹⁸

Bununla beraber şiirde Yaratana gönülden bağlanmayı ifade eden ve imanın yeri olarak bilinen kalp ile dünya arasındaki bağlantının kesilmesiyle⁹⁹, evren ve Yaratana bütünleşilebileceği, birlik (tevhid) düşüncesinin hâkim olabileceği vurgulanmıştır. Burada bağlanma, eylemsiz âtil bir rahatlık tavrı değildir. Formel ve hukuki olmanın da ötesinde ontolojik olarak hâkim olan bir şeyin aktif olarak tanınmasıdır. Aşk için bir kapasite geliştirmek, bir şahıs olmaktan ayrı tutulamaz. Ben bağlandım demek, ben varım demekle aynı şeydir. Bu çerçevede iman hem diğer insanlarla hem de Yaratana gönülden kurulan bir bağlanma olduğundan bizatihi bir özgürlük durumudur. Böyle bir yaklaşım kişiye barış, uyum ve uzlaşma içerisinde inşa edilebilecek bir toplum düzenini düşünme imkânı verir.¹⁰⁰

Hacı Bayrâm-ı Velî, şiirinin son dizelerinde dünyalık hiçbir derdin, tasanın veya muhabbetin; kalbin içine alınmaması gerektiğine işaret etmiştir. Yapısı

⁹⁷ Cebecioğlu, *Hacı Bayram Veli*.

⁹⁸ Cebecioğlu, *Hacı Bayram Veli*.

⁹⁹ Kılıç, "Hacı Bayram Veli'de İnsanın Ontolojik Varlığı ve Olgunlaşma Süreci", 56.

¹⁰⁰ Bayraktar, *Bağlanma Hürriyeti*.

gereği dünyanın hiç kimseyi tatmin edemeyeceğini, vefadan yoksun olduğunu, zenginliğin ansızın insanın karşısına çıkabilecek bir durum olduğunu ön plana çıkarmıştır. Belli bir zaman için mutlu ve huzurlu olmanın dahi geçici olduğu ve hayatta insanı rahatsız edebilecek birçok sorunun bulunduğu; bu sebeple dünyaya ait uğraşların gerçek manasını okumanın insana bir yaşam amacı verdiğini; dünyalık işler ve uğraşlar içerisinde ancak bir ve tek olan Allah ile uyum içerisinde olma ve O'na bağlanma algısının hakiki mutluluğu getirebileceğini ifade etmektedir.

SONUÇ

Anadolu'nun manevi ikliminde hem yetişen hem de insan yetiştirmeye önem veren Anadolu bilgeleri, hayatın anlam ve amacı konusunda insanın farkındalıklarını arttırmayı amaç edinmişlerdir. Bu gaye, insanın aşkın boyutunu da içermektedir. Bu bilgelerin öncü isimlerinden olan Hacı Bayrâm-ı Velî'nin günümüze kadar gelen şiirlerinde manevi eğitime ilişkin düşünceler, holotropik şuur halleri ve çeşitli dinî/manevi tecrübeler işlenmiştir. Şiirlerinde zikredilen, imanî bakış açısı, kendini bilmek, dünyaya gönül vermemek, yaratıcının adını anmak, uyumlaşma, ihtiyaçlar gibi kavramlar; insanın anlam dünyasına yönelik temalar olduğu söylenebilir.

Bu çalışmada ele alınan Varoluşçuluk, tanrıbilir bir varoluşçu yaklaşımdır. Varoluşçu temalar ise adı geçen kavramlardan hareketle insanın benötesi boyutuyla kurduğu ilişki biçimidir. Bu ilişki, bir yolculuk içerisinde kendini gösterir ve çeşitli unsurlar (temalar) bu yolculuğa eşlik eder. Varoluşçuluğun en temelde odaklandığı nokta benliği merkeze alan anlamın keşfine yapılan serüvendir. Manevi eğitimin de benzer bir amacı vardır. Bireyin varoluş yolculuğuna anlam ve değer katan ve bu mana ile ilişkili olan her türlü unsur maneviyat olarak isimlendirilebilir. Hacı Bayrâm-ı Velî, bozulmaya ve hiçliğe giden yolculukta anlamı yakalama ve birtakım değerlere ulaşma veya değerleri üretmenin manevi eğitim yoluyla olabileceğini şiirlerinde vurgulamıştır. Hacı Bayrâm-ı Velî düşüncesinde de manevi eğitim, dini temelli bir yapıdadır. Manevi aktivite süreçleri özgürlükçü ve seküler bir yapıdan ziyade; ahlaki ve dini bir yapı olarak kendini gösterir. İnsanın nefsinin ve duygularının eğitimine önem verir. Bireyin kalp, ruh ve sırlarına ilişkin fitrî eğilimlerini keşfedip bu eğilimlere odaklanmasını, böylelikle otantik bir yaşamı seçmesini amaçlar.

İnsan sadece farkına vardığı seçenekler arasından özgür tercih yapabilir. Farkında seçimler yaparak otantik ve bütüncül bir varlık geliştirebilir. İnsanın kendisini bilmesi; insanın bu dünyada yaşarken varoluş amacının farkına varması, içsel yaşamın ortaya çıkması, kimliğin tanınması, kâinatla iletişimde sevgi ve muhabbeti kullanmayı başarabilmesi şeklinde yorumlanabilir. Farkındalık sonrası yeterli motivasyon ve cesaret toplanıp seçimler yaparak ve yapılan seçimlerin sorumluluğu alınarak bir kişilik geliştirilebilir. Varoluşsal gelişime ve değişime hizmet eden duyguların geliştirilmesi, duyuşsal alanın eğitilmesi ve değerler ala-

nına daha çok önem verilmesi gerektiği bahsi geçen şiirlerde açık bir şekilde görülmektedir.

Varoluşçulukta temel temalarından olan korku, kaygı, bağıllık gibi hususlar esasında bireyin ihtiyaçlarının temelini oluşturmaktadır. Güven ve ait olma ihtiyacı insan davranışını şekillendiren en temel güdülerden biridir. Korkan insanın güven ihtiyacı belirmeye başlar. Yine güven ihtiyacı dolayısıyla insan bir şeye bağlanmak ister. Bu yüzden bağ kurmak ve iletişim içerisinde olmak bireyin hem varoluşsal hem de manevi ihtiyacıdır denilebilir. Özellikle geleceğin bireye getireceklerine ilişkin kaygı duyan insan belirsizlikleri yönetebilmek adına birtakım manevi ihtiyaçlar ortaya çıkmaya başlayacaktır. “Öz”ünün ne kadar aciz ve fakir olduğunu anlayan, ihtiyaçlarını gidermekte zorlanan ve bağıllıklarını yönetmekte güçlük çeken insan Yaratan’dan bağımsız olarak hareket ederse can sıkıntısı, özüne yabancılaşma, hayatın saçmalıklarıyla mücadele etme, hiçlik duygusuyla yüzleşmek durumlarıyla baş başa kalacaktır. Yani ihtiyaçları başından aşkın olan insan, var olmaya çalışarak özü bulması ve gerçek özgürlüğe kavuşması mümkün gözükmemektedir. Bu durumda ister istemez “öz varoluştan önce” gelecektir. Kapsanma, korunma ve ünsiyet gibi özündeki manevi ihtiyaçlarını gerçek sevgilinin (Yâr) uhdesine bırakıp O’nun ile gideren ve yöneten insan gerçek varlığı bulacak ve gerçek zenginliğe kavuşacaktır. Yaratılışı esas alan varoluşçu tasarımda özünü bilen insan, gerçek varlıkla buluşacaktır. Yani Yaratana aşk ile bağlanarak ihtiyaçlarını ve bağımlılıklarını azaltarak benlik hapsinden kurtulan kişi gerçek varlığı bulacaktır.

Hacı Bayrâm-ı Velî özellikle hayatın zor gelmeye başladığı zamanlarda olayların gerçek anlamlarına odaklanılması, pozitif bakış açısının hiçbir zaman kaybedilmemesi, iç görü becerisinin geliştirilmesi, olaylarla başa çıkmaya gayret edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Fakat bunun ancak bir ve tek olan Yaratan’a beslenen güven ve sevgi hissiyle olabileceğini belirtmiştir. Ayrıca Yaratan ile kurulan güçlü bağıllığın, kişinin manevi ve psikolojik iyi oluş düzeyini olumlu yönde besleyeceğini “bayram etmek” gibi ifadelerle dile getirmiştir. Yaratanın, insana ruhandan üfleyerek kendisinin tanınmasına aracılık edecek ikinci bir benlik yarattığını ve insanın bu benlik aracılığıyla Rabbini daha iyi tanıyabileceğini şiirlerinde işlemiştir.

Hacı Bayrâm-ı Velî’nin şiirlerinin bütünlüğüne bakıldığında; Allah’ın insanı var etmesini birey ve toplum ölçeğinde önemsemesinin yanında, insanın varoluşunun anlamını yücelterek tüm kâinatı onun hizmetine sunması açık bir şekilde görülecektir. Buradan Allah adına yeryüzünde ve âlemde iş ve halifelik yapacak büyük ve yüce bir makama sahip olan insana atfedilen yüksek değer (ilahi benlik) anlaşılmaktadır. Taşdığı emanet açısından insan, öncelikle Allah’a karşı sonrasında ise tüm âleme karşı sorumludur. Âlemin ve kendisinin dengesinden sorumlu olduğu için bütün âlemdeki anlamı sorgulayıp değer üretebilecek kadar güçlü yaratılmıştır. Tüm âlemi, Allah’ın nimeti ve emaneti olarak görmek ve ona

göre davranış göstermek birlik (tevhid) düşüncesiyle hareket etmeyi Yaratanla uyumlaşmayı gerektirir. İnsan, ruhsal ve manevi özelliklerini varoluşunda veya hayatında ne kadar çok gösterirse, Yaratanını o kadar kolay bilme fırsatını elde eder. Hacı Bayrâm-ı Velî'nin bahsi geçen şiirlerinde sıklıkla geçen bilmenin ve bilinmenin, eserden eser sahibine gidiş tarzıyla yani insanın ben-ötesi boyutuyla (transpersonel), Yaratan'la kurulan bağ ile olabileceğini vurgular. Varoluş düzeyi yüksek, yani benliğinin farkına varmış, onu yönetmeye istekli ve eylem içerisinde olan kişi çevresiyle ve Yaratanla uyumlaşabilir. Çünkü iç âlemini, benliğini, duygularını, düşüncelerini fark edebilir ve kendi davranışlarının sorumluluğunu almaya istekli olur.

Varoluşçuluk denilince doğal olarak son yüzyıldaki düşünürlerin söz ve eserlerine bakılsa da Hacı Bayrâm-ı Velî'nin şiirlerinde işlenen temalar, yukarıda görüldüğü gibi Varoluşçu yaklaşımın temalarıyla benzerlik göstermektedir. Hacı Bayrâm-ı Velî her ne kadar Varoluşçuluk akımlarından çok önce şiirlerini yazmış olsa da şiirlerinde Varoluşçuluk çerçevesinde ele alınabilecek “öz, özünü bilmek, hiçlik, değişim, ünsiyet vb.” temalara sıklıkla başvurmuş olduğu görülmektedir. Kendisi şiirleri yoluyla, yaklaşık altı asır önceden Varoluşçuluğun nüveleri denilebilecek esasları tanımlayan bir varoluşçu sıfatıyla insanlığa sunmuştur. Hatta şiirlerinin tamamıyla varoluşçu şiir tarzına sahip olduğunu savunulabilir. Kur'an'ın mana hazinesinden topladığı hakikatleri şiir diliyle, öncesinde Anadolu topraklarına sonrasındaysa bütün insanlığa sunmuştur. Şiirlerinde, Kur'an'da sıklıkla vurgulanan akıl, ruh, vicdan, nefis gibi kavramları inceleyerek ve insan davranışıyla ilişkisini kurarak toplumun istifadesine sunmuştur.

Sonuç olarak Hacı Bayrâm-ı Velî'nin şiirlerinden hareketle manevi eğitim açısından varoluşsal ana temaların *içsel yaşamın ortaya çıkışı, varoluş amacının farkına varma, manevi ihtiyaçlar, manevi değişim ve dönüşüm, birlik düşüncesi* ve *Yaratanla uyumlaşma* olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Aclûnî, İsmâil b. Muhammed. *Keşfü'l-hafâ' ve Müzîlü'l-ilbâs 'amme'stehere mine'l-ehâdîs_ 'alâ elsineti'n-nâs*. Thk. Yusuf b. Mahmud. 2 Cilt. Dımeşk: Mektebetü İlmî'l-Hadîs, 2001.
- Akdoğan, Bayram. “Türk Din Musikisi Tarihine Bir Bakış”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48/1 (2008): 151-190.
- Aynî, Mehmet Ali. *Hacı Bayrâm-ı Velî*. İstanbul: Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1924.
- Ayten, Ali - Düzgüner, Sevde. *Tasavvuf Psikolojisine Giriş: Bireysel Arınma ve Güzcel Ahlak*. İstanbul: Sufi Kitap, 2017.
- Azamat, Nihat. “Hacı Bayrâm-ı Velî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1996.

- Balcı, Ali. *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntem, Teknik ve İlkeler*. Pegem Yayıncılık, 2000.
- Balık, Macit. “Kent ve İnsan Odağında Onat Kutlar’ın Şiirleri”. *Millî Eğitim Dergisi* 212 (Güz 2016): 161-174.
- Baltacı, Ali. “Nitel Veri Analizinde Miles-Huberman Modeli”. *Abi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3/1 (2017): 1-14.
- Bayraktar, Fulya. *Bağlanma Hürriyeti Bir Gabriel Marcel Okuması*. Ankara: Aktif Düşünce Yayıncılık, 2008.
- Bayramoğlu, Fuat. *Hacı Bayrâm-ı Velî (Yaşamı, Soyu, Vakefi)*. 2 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983.
- Bayramoğlu, Fuat; Azamat, Nihat. “Bayramiyye” maddesi, *Türkiye Diyanet Vakefi İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 5: 269-275.
- Bursalı, Mehmet Tahir. *Hacı Bayram*. İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1925.
- Cebecioğlu, Ethem. “Hacı Bayrâm-ı Velî’nin İrşad Metodu”. *III. Uluslararası Hacı Bayram-ı Velî Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. (Ankara, 02-04 Mayıs 2018). Ed. Ethem Cebecioğlu, Vahit Göktaş, Harun Alkan. 37-51. Ankara: Kalem Neşriyat, 2018.
- Cebecioğlu, Ethem. *Hacı Bayrâm-ı Velî ve Tasavvuf Felsefesi*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 1989.
- Cebecioğlu, Ethem. *Hacı Bayrâm-ı Velî*. Ankara: Kültür Bakanlığı-Mas Matbaacılık, 1991.
- Crowell, Steven. “Existentialism”. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Edward N. Zalta (ed.). Winter 2017 Edition.
- Cüceloğlu, Doğan. *Gerçek Özgürlük*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2014.
- Çalışkan, Emre. “Hacı Bayram Veli ve Bayramiliğin Osmanlı İmparatorluğu’nda Siyaset ve Devlet Yönetimine Etkisi”. *II. Uluslararası Hacı Bayram-ı Velî Sempozyumu Bildiriler Kitabı 1*. (Ankara, 03-04 Mayıs 2017). Ed. Ethem Cebecioğlu, Vahit Göktaş, Ahmet Cahit Haksever. 379-392. Ankara: Kalem Neşriyat.
- Çelik, İsa. “Tasavvufî Bir Terim Olarak Fakr”. *EKEV Akademi Dergisi* 3/2 (Güz 2001): 191-206.
- Demirci, İbrahim - Şar, Ali Haydar. “Kendini Bilme ve Psikolojik İyi Oluş Arasındaki İlişkinin İncelenmesi”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 6/5 (2017): 2710-2728.
- Demirci, Süleyman - Köseli, Mutlu. “İkincil Veri ve İçerik Analizi”. *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*. 2009. 321-362.
- Demirdaş, Öncel. “Tasavvuf Tarihinde Halvet ve Halvetin Manevi Eğitimdeki Rolü”. *EKEV Akademi Dergisi*. 53 (2012).
- Demirdaş, Öncel. “II. Uluslararası Hacı Bayram-ı Velî Sempozyumu, 3-4 Mayıs 2017-Ankara”. *AKADEMİKAR Dergisi* 3 (2017): 223-233.

- Demirtaş, Yavuz. “Türk Din Musikisi Formları”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2009): 213-227.
- Deniz, Gürbüz. *Anlam ve Varlık Boyutuyla İnsan*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Dökmen, Üstün. *Var olmak Gelişmek Uzlaşmak*. İstanbul: Sistem Yayıncılık, 2000.
- Durak, Nejd. “İslam Düşüncesinde Etik Bir İdeal Olarak “İnsan-ı Kâmil” Anlayışı”. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* 7/2 (2010): 105-124.
- Ebû Dâvud. *Sünen*. İstanbul: Erkam Yayınları, 2011.
- Ekinci, Yusuf. *Hacı Bayrâm-ı Velî*. Akçağ Yayınları, 2013.
- İsfehâni, Râgıp. *el-Müfredât*. Ed. Müfid Muhammed Kîlânî. Lübnan: Dâru'l-Ma'rife, 1997.
- Erşahin, Seyfettin. “Bayramilerin Devrin Devletleri ile İlişkileri”. *III. Uluslararası Hacı Bayram-ı Velî Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (Ankara, 02-04 Mayıs 2018). Ed. Ethem Cebecioglu, Vahit Göktaş, Harun Alkan. 53-69. Ankara: Kalem Neşriyat, 2018.
- Erşahin, Seyfettin. “Hacı Bayram-ı Velî'nin Yaşadığı Dönem”. *Uluslararası Hacı Bayram-ı Velî Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (Ankara, 25-26 Mayıs 2016). Ed. Ahmet Cahid Haksever. 13-42. Ankara: Anıl Matbaacılık, 2016.
- Frager, Robert. *Manevi Rehberlik*. İstanbul: Kaknüs Yayıncılık, 2009.
- Geçtan, Engin. *İnsan Olmak*. İstanbul: Metis Yayıncılık, 2014.
- Göktaş, Vahit. “Tasavvufî Terbiye'nin Günümüz Din Eğitim-Öğretimine Sunabileceği İmkânlar”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/2 (2011): 137-155.
- Günay, Umay. “Hacı Bayrâm-ı Velî'nin Hayatı ve Eserleri”. *Milli Folklor* 12 (Kış 1991): 2-5.
- Gündoğdu, Hakan. “Varoluşçu Felsefelerdeki Bazı Ortak Özellikler”. *Dinbilimleri Akademik Araştırmalar Dergisi* 8 (2007): 195-131.
- Güzel, Abdurrahman. “Hacı Bayram-ı Velî'nin Üç İlahisinin Tasavvufî Açısından Değerlendirilmesi”. *Hacı Bayram-ı Velî*. Ed. İbrahim Ethem Arıoğlu. 327-341. İstanbul: Kültür Bakanlığı-İmak Ofset Basım Yayın, 2018.
- Hacı Bayrâm-ı Velî. *Kutsal Aşk*. Konya: Almıla Kitap, 2014.
- Hamzah, Rohana - Isa, Kamarudzaman Md - Janor, Roziah Mohd. “Spiritual Education Development Model”. *Journal of Islamic and Arabic Education* 2/2 (2010): 1-12.
- Hand, Michael. “The Meaning of ‘Spiritual Education’”. *Oxford Review of Education* 29/3 (2003): 391-401.
- Hökelekli, Hayati. “şahsiyet” maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 38: 297-298. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Işıtan, İbrahim. “Hacı Bayrâm-ı Velî'nin Mânevî Kişiliği ve Psiko-Sosyal Etkisi”. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 5/3 (Eylül 2016): 26-50.

- İbn Manzûr. “nefs” maddesi. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2009.
- İvgin, Hayrettin - Akpınarlı, Feriha (ed.). “Hacı Bayram-ı Veli Etrafında Oluşan Kültürel ve Sosyal Değerler”. *Ankara'nın Kültürel Değerleri 1*. 141-165. Ankara: İmak Ofset Basım Yayın, 2017.
- Kara, Kerim. “Mevlânâ'nın Mesnevisi'nde Kalp-Gönül”. *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*. 2005.
- Karagöz, İsmail. *İnsan Din ve Özgürlük*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Kârî, Ali. *el-Masnû' fî ma'rifeti'l-badîsi'l-mevzû'*. İstanbul: İnkılab Yayınları, 2012.
- Kılıç, Cevdet. “Hacı Bayram Veli'de İnsanın Ontolojik Varlığı ve Olgunlaşma Süreci”. *İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 16 (2006): 41-63.
- Kızılar, Hamdi. “Osmanlılarda İlk Yerel Manevî Oluşum: Hacı Bayrâm-ı Velî ve Bayramiye Ekolünün Anadolu'ya Etkisi”. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 32 (2012): 67-80.
- Kocaman, Kasım. “Tasavvufta İnsanın Eğitim Sürecinde Aşılması Gereken Engel: Dünya”. *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 1/4 (2016): 561-588.
- Konur, Himmet. “Mesnevî'de Mürîd-Mürşid İlişkisi”. *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 6/14 (2005): 149-157.
- Kur'an-ı Kerîm ve Açıklamalı Meali*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Lieberman, Carole. “The Existentialist ‘School’ of Thought: Existentialism and Education”. *The Clearing House* 58/7 (1985): 322-326.
- MacMillan, Scott - Yue, Anthony R. “The Existential Student: Towards a Model of Student Success”. *Workplace Review*. 2017. 58-69.
- Mevlâna Celâleddin-i Rûmî. *Konularına Göre Açıklamalı Mesnevi Tercümesi*. (Dü. Şefik Can). İstanbul: Ötüken Yayınları, 2014.
- Moore, Thomas. “Educating for the Soul”. *Holistic Learning and Spirituality in Education*. 2005. 9-16.
- Nursi, Said. *Mesnevi-i Nuriye*. İstanbul: Envar Neşriyat, 2001.
- Nursi, Said. *Sözler*. İstanbul: Envar Neşriyat, 2001.
- Okudan, Rifat. “Hacı Bayrâm-ı Velî'nin Şiirinde Şehir Metaforu”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 16 (2012): 265-278.
- Öner, Haluk. *Bir Dünya Cenneti*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2015.
- Özdoğan, Öznur. “İnsana Manevi-Psikolojik Yaklaşım”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49/2 (2008): 77-102.
- Özdoğan, Öznur. *Aşkın Yanımız Maneviyat*. Ankara: Özden Öze Yayınları, 2009.
- Özköse, Kadir. “Hacı Bayrâm-ı Velî ve Yaşadığı Döneme Tesiri”. *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 12 (2004): 53-72.
- Rennison, Nick. *Freud And Psychoanalysis: Everything You Need To Know About Id, Ego, Super-Ego and More*. Oldcastle Books, 2015.

- Shapiro, Johanna. "Can Poetry Be Data? Potential Relationships Between Poetry and Research". *Families, Systems and Health* 22/2 (2004): 171-177.
- Söylev, Ömer Faruk. "Yerleşik İrşat Usullerini Uygulamada Ortaya Çıkan Sorunlar ve Dinî Danışma ve Rehberlik Üzerine Bir İnceleme". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (2013): 179-202.
- Şahin, Eyüp. "Does existence precede essence? Existentialism and Avicenna". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*. 2019. 41-60.
- Şeriati, Ali. *İnsanın Dört Zindanı*. Çev. Hüseyin Hatemi. İstanbul: İşaret, 1997.
- Tatçı, Mustafa - Akkaya, Veysel (haz.). *Üsküdarlı Abdülhay Celveti Hacı Bayram-ı Veli Şerhi*. İstanbul: H Yayınları, 2018.
- Tek, Abdurrezzak. *Ankara'nın Gönül Sultanı Hacı Bayram-ı Veli*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015.
- The Cambridge Dictionary of Philosophy*. "Existentialism". Cambridge University Press, 1999.
- Topaloğlu, Bekir. "ırşad" maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 22: 454-455. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Toprak, Burhan *Yunus Emre Divanı*. İstanbul: Odun Pazarı Belediyesi Yayınları-3, 2006.
- Turan, Fatma Ahsen - Aydın, Oğuzhan (ed.). *Hacı Bayram-ı Veli*. Ankara: SEK Yayıncılık, 2011.
- Türer, Osman. "Tasavvufî Düşünce'de İnsan". *Tasavvuf İlmi Akademik Araştırma Dergisi* 2 (2001): 9-15.
- Türk Dil Kurumu - Türkçe Sözlük. "Çalap Maddesi". *Türk Dil Kurumu Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Basımevi, 1957.
- Uludağ, Süleyman, "Ene" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11: 232-233. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Uludağ, Süleyman. "Ma'rifet-i Nefs" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28: 56-57. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2005.
- Yıldırım, Ayşe. *Hacı Bayram Veli ve Tasavvufî Görüşleri* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008).
- Yılmaz, Selman. "Erken Dönem Cumhuriyet Tecrübelerinin Farklı İdeolojik Kesimlerce Nasıl Hissedildiğini Şiirler Üzerinden Anlamak: Bir Nazım Hikmet ve Necip Fazıl Karşılaştırması". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 6/2 (2017): 1088-1122.